

श्री यशोविजय

नैन ग्रंथमाला

दादासाहेब, लावनगर.

फोन : ०२७८-२४२५३२२

300४८४९

2735

मेलार

भीमांसा

Yashovijay Jain Granthamala

—विजयेन्द्रसूरि.

પ્રકાશક :-
યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા
ભાવનગર.

મુદ્રક :-
શાહ ગુલાબચંદ લલિતુભાઈ
દાણાપીઠ-ભાવનગર.

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

જૈનધર્મ સર્વજીવોને કલ્યાણકારી વિશ્વધર્મ છે. એનું સાહિત્ય સર્વશ્રેષ્ઠ છે. વિશ્વની વિભૂતિરૂપ તીર્થંકર ભગવંતોનાં પુણ્યચરિત્રો એ સાહિત્યનું એક પરમ અંગ છે. એ ચરિત્રોમાં જનતાને ઉપકારી વિહારોનું મહત્ત્વ અનેરૂં છે.

પરમ પ્રભાવક, શાસ્ત્રવિશારદ, જગત્પૂજ્ય સ્વ૦ ગુરૂદેવ શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીના પદ્મધર વિદ્યાવદ્ધલ ઇતિહાસ-તત્ત્વ મહોદ્ધિ આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિજી આજ વર્ષો થયાં તીર્થંકર ભગવંતોના વિહારોનો અભ્યાસ કરે છે. તેમને નિકટ ઉપકારી ચરમ તીર્થંકર શ્રીવીર-પ્રભુના વિહાર અને વિહાર-સ્થળોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરતાં, પ્રભુએ છદ્મસ્થાવસ્થામાં કરેલ વિહારને અંગે મનાતાં કેટલાંક સ્થળો કિંવદન્તિનાં પરિણામરૂપ લાગ્યાં. આથી પૂ સૂરિજીએ તદ્વિષયક એક નિબંધ લખ્યો જે પ્રસિદ્ધ કરતાં, અમને અત્યંત પ્રસન્નતા ઉદ્ભવે છે.

અમારી ગ્રંથમાળા દિન પ્રતિદિન પગલર થતી જાય છે એમ જાણાવતાં પણ અમને અત્યંત હર્ષ થાય છે. સૂરિજી પોતાનાં જ્ઞાનનો વિશેષ લાભ જનતાને આપતા રહેશે એવી અમારી હાર્દિક અભિલાષા છે.

ગ્રંથમાળા ઑફિસ,
હેરીસરૌડ-ભાવનગર.
ધર્મ સં. ૧૪ તા. ૧૯-૩-૩૬

પ્રકાશક.

શ્રીવીર-વિહાર મીમાંસા

(છદ્મસ્થાવસ્થાની દૃષ્ટિએ વિચારણા)

ચૂરમ તીર્થંકર શ્રીવીરપ્રભુ ગુજરાત-કાઠીઆવાડ અને મારવાડમાં પધાર્યા હતા એવી માન્યતા સદીઓ થયાં, આપણી જૈન સમાજમાં દહીભૂત થયેલ છે. એથી પ્રાણજીવાડા આદિ તીર્થો તેમજ કેટલાંક સ્થળોના સંબંધમાં, આપણામાં સિદ્ધ-સિદ્ધ વિચારો પ્રવર્તે છે.

શ્રીવીરપ્રભુના વિહાર-સ્થળો સંબંધી, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ત્રથાચોગ્ય વિચાર કરતાં, વસ્તુસ્થિતિ સ્વયમેવ પ્રગટ થઈ જાય તેમ છે; પણ એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો આપણામાં સામાન્યતઃ અભાવ છે. વળી વર્તમાનમાં પ્રાણજીવાડા આદિ તીર્થોને અંગે, દંતકથાઓનેજ પુષ્ટિ મળતી જાય છે, જેથી ખરી સ્થિતિ અંધકારમાંજ રહેવા પામે છે. આથી જનતાને વીર-વિહારનાં ખરાં અસદ્વી સ્થાનો સંબંધી, કંઈક માહિતી મળે અને પ્રાણજીવાડા આદિ સંબંધી પ્રવર્તમાન મંતવ્યોના સંબંધમાં, કંઈક માર્ગસૂચન થાય એ ઇષ્ટ છે એમ માની, આ નિબંધ એક

અહીં પ્રયાસરૂપે નમ્રભાવે લખ્યો છે. વિદ્વાનો અને જિજ્ઞાસુઓને આ નિબંધ કંઈક અંશે પણ ઉપયોગી થશે એવી હું આશા રાખું છું.

બ્રાહ્મણવાડા એક તીર્થસ્થળ છે એમાં કંઈ શંકા નથી; પણ તેનો મહિમા વધારી દેવા નિમિત્તે, એ અને એની આસપાસનાં તીર્થો આદિના સંબંધમાં, અઘાપિ કેટલીક કિંવદન્તિઓ જોડી કાઢવામાં આવી છે. વળી એ કિંવદન્તિઓને ગમે તેમ પુષ્ટિ આપવા માટે, કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયત્નો પણ થયા કરેલ છે.

બ્રાહ્મણવાડા શિરોહીથી પૂર્વમાં ૧૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. શિરોહી આબુરોડથી ૨૮ માઈલ થાય છે. સન્જન રોડ (પીંડવાડા) બ્રાહ્મણવાડાથી પશ્ચિમમાં ચાર માઈલ દૂર છે. મુંગથલા અને નાણાં આબુરોડથી અનુક્રમે ૪ માઈલ અને ૩૭ માઈલ દૂર આવેલાં છે. નાંદીયા બનાસ સ્ટેશનથી ૬ માઈલ દૂર થાય છે. આ પ્રમાણે આ સર્વ સ્થળો આબુ પર્વત પાસે એટલે આબુના પ્રદેશમાં જ આવેલાં છે.

કેટલાક પૂર્વ હિન્દમાં આવેલ નંદ અને ઉપનંદના પાડાવાળાં બ્રાહ્મણગામ (વીરપ્રભુનાં એક વિહાર-સ્થળ)ને બ્રાહ્મણવાડા ગણે છે અને એ ઉપરથી, શ્રીવીરપ્રભુ મારવાડમાં પધાર્યા હતા એમ કહે છે. કેટલાક આબુ પાસેના મુંડસ્થળ તીર્થ (મુંગથલા)માં શ્રીમહાવીર સ્વામીના એક વિશાલ મંદિરનું ખંડીયેર છે અને એ મંદિર જીવિતસ્વામિનાં નામથી પ્રસિદ્ધ હોવાનું માનીને, શ્રીવીરપ્રભુ આબુ પ્રદેશમાં પધાર્યા હતા એમ કહે છે. પ્રભુને કર્ણ-ક્રીલોપસર્ગ (કાનમાં ખીલા નખાવાનો

ઉપસર્ગ) નાંદીયામાં કે તેની પાસે અને ચંદકોશીયા નાગનો ઉપસર્ગ પ્રાક્ષણવાડા કે તેની પાસે થયો હતો એમ માની-મનાવી, પ્રભુ મારવાડ વિગેરેમાં પધાર્યા હતા એમ કેટલાક જણાવે છે. કોઈ વીરપ્રભુના વિહારના પૂર્વ હિન્દમાં આવેલ છમ્માણિ નામે સ્થળને આખુ પર્વત ઉપર આવેલું સાની ગામ ગણીને, વીરપ્રભુ મારવાડ પધાર્યા હતા એવાં મંતવ્યનો પુસ્કાર કરે છે. કેટલાક કનકખલ નામે વીરપ્રભુના પૂર્વ-હિન્દના વિહારમાં આવેલ એક આશ્રમને આખુ ઉપર આવેલ કનખલ તીર્થ માની લે છે અને ત્યાં પણ વીરપ્રભુ પધાર્યા હતા એવો મત વ્યક્ત કરે છે. કેટલાક અસ્થિક ગામ (જ્યાં પ્રભુએ પ્રથમ ચાતુર્માસ કર્યું હતું) અને કાઠીયાવાડનું વઢવાણ એ બંને એક હોવાનું માનીને, પ્રભુને શૂલપાણિ યજ્ઞનો ઉપ-સર્ગ વઢવાણ પાસે થયો હતો એમ કહે છે. વળી કેટલાક, શ્રીવીરપ્રભુ ગુજરાત-કાઠીઆવાડ અને મારવાડમાં પધાર્યા હતા એ મંતવ્યનાં સમર્થનમાં, પ્રભુના વિહારનાં પૂર્વ હિન્દનાં અનેક સ્થળો આખુ પર્વત પાસે કે ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં આવેલાં છે એમ પણ માને છે. કોઈ લાઠ દેશને ગુજરાતનો એક ભાગ માનીને, શ્રીવીર લગવાન ગુજરાતમાં પધાર્યા હતા એમ પણ કહે છે. આમ પ્રાક્ષણવાડાઆદિ સંબંધી, અનેક વિચિત્ર મંતવ્યોએ આપણામાં મૂળ ઘાટ્યાં છે.

આથી આપણે એ મંતવ્યોના સંબંધમાં ઉપસ્થિત થતા પ્રત્યેક મુદ્દાનો વિચાર કરીએ. શ્રીવીરપ્રભુએ ખીનું ચાતુર્માસ રાજગૃહી પાસે નાલંદા નામના પાડામાં કર્યું હતું. પ્રભુ ચાતુર્માસ બાદ, ત્યાંથી ૩-૪ સ્થળોએ જઈ, ચંપાપુરી પધાર્યા હતા અને ત્યાં તેમણે ત્રીનું ચાતુર્માસ કર્યું હતું. નાલંદાથી આખુ

અને આબુથી ચંપાપુરી સુધીનું સીધું અંતર (છેદું) અનુક્રમે આસરં ૮૦૦ અને ૬૦૦ માર્દલ થાય છે. વિહારની દૃષ્ટિએ એ અંતર તેથી ઘણુંએ વિશેષ થઈ જાય. આથી અંતરની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ પ્રભુ અર્જુન પ્રદેશમાં પધાર્યા હતા એ સંભવિત જણાતું નથી.

પ્રાદ્યલુગામ રાજગૃહી અને ચંપાની વચમાં હતું. ભગવાન ત્રીજું ચાતુર્માસ ચંપાપુરીમાં કરવા જતા હતા ત્યારે પ્રાદ્યલુગામ પધાર્યા હતા. ક્યાં ચંપા અને પ્રાદ્યલુગામ અને ક્યાં આબુ અને પ્રાદ્યલુવાડા ? શ્રીવીરપ્રભુ પ્રાદ્યલુવાડા પધાર્યા હતા અને ત્યાં તેમને ઉપસર્ગ થયો હતો એમ કહેનારાઓ તે સંબંધી કંઈ પણ પ્રમાણ નથી આપતા એ એક ખાસ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. પ્રમાણજ ન હોય તો, પ્રમાણ ક્યાંથી આપી શકે ? તાત્પર્ય એ કે, પ્રાદ્યલુગામ અને પ્રાદ્યલુવાડા બન્ને એક છે એ માન્યતા ન માની શકાય તેવી છે.

‘ જીવિતસ્વામીનું મંદિર ’ એ શબ્દો માત્રથી, પ્રભુ મુંડસ્થલ પધાર્યા હતા એમ માનવું એ યુક્તિરહિત છે. એ શબ્દો આજસુધીમાં અનેક વાર અનેક રીતે વપરાયા છે. પણ એથી જે તે પ્રભુનું મંદિર જે તે પ્રભુની વિદ્યમાનતામાં બધાયું હતું એમ ઠરતું નથી. આ સંબંધમાં, નિચ્છ દૃષ્ટાંતોથી વાચકોને પ્રતીતિ થઈ શકશે:—

૧. સુધાકુણ્ડજીવિતસ્વામિ શ્રીજ્ઞાન્તિનાથઃ
૨. જીવન્તસ્વામિશ્રીઋષભદેવપ્રતિમા
૩. શ્રીજીવિતસ્વામીત્રિભુવનતિલકઃ શ્રી ચંદ્રપ્રભઃ

વિવિધ તીર્થકલ્પ પૃ. ૮૫. (શ્રો ત્રિવિજયજો સંપાદિત),

એ ' જીવિતસ્વામીનું મંદિર ' કે ' જીવિતસ્વામી ' એ શબ્દોથી અનુક્રમે ' જે તે પ્રભુની વિદ્યમાનતામાં બંધાયેલું મંદિર ' કે ' જે તે પ્રભુની વિદ્યમાનતામાં તેની પ્રતિષ્ઠિત થયેલી મૂર્તિ ' એવો અર્થ લઈએ તો, ઉપર્યુક્ત ૩ તીર્થંકરોના સંબંધમાં આ અર્થો કેવી રીતે ઘટાવી શકાય ? ઉપર્યુક્ત તીર્થંકરોની વિદ્યમાનતા આજથી લાખો વર્ષો પૂર્વે હતી એટલે મૂર્તિઓનાં નિર્માણ સમયે એ તીર્થંકરોની વિદ્યમાનતા કેમ સંભવે ?

આ સંબંધમાં, નીચેનાં દષ્ટાન્તો પણ મહત્વનાં થઈ પડે છે:-

૧. સંવત્ ૧૫૨૨ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી મૂર્તિ ઉપર
જીવિતસ્વામી ચંદ્રપ્રભવિંબં પૃ. ૭.
૨. સંવત્ ૧૫૦૩ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલ મૂર્તિ ઉપર
જીવિતસ્વામિશ્રીનમિનાથવિંબં પૃ. ૧૬૩.
૩. સંવત્ ૧૫૧૬ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી મૂર્તિ ઉપર
જીવિતસ્વામિશ્રીશાન્તિનાથવિંબં પૃ. ૧૯૩.

જૈન ધાતુપ્રતિમાલેખસંગ્રહ ભા. ૧ લો

(સ્વ. બુદ્ધિસાગરસૂરિજી સંગૃહિત)

૪. સંવત્ ૧૫૫૧ માં પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિ ઉપર
શ્રીઅજિતનાથજીવિતસ્વામિવિંબં પૃ. ૧૧૨.
૫. સંવત્ ૧૫૧૦ માં પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિ ઉપર
જીવિતસ્વામિશ્રીશીતલનાથાદિજિનચતુર્વિંસત્તિપદ્મ: પૃ. ૧૧૯.
૬. સંવત્ ૧૪૮૧ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી મૂર્તિ ઉપર
શ્રીજીવિતસ્વામિશ્રીપાર્શ્વનાથવિંબં પૃ. ૧૫૨.

७. संवत् १५३१ मां प्रतिष्ठित थयेल मूर्ति उपर
श्रीजीवितस्वामिश्रीविमलनाथबिंबं पृ. १५३.
८. संवत् १५३६ मां प्रतिष्ठा करेल मूर्ति उपर
जीवितस्वामिश्रीसुमतिनाथबिंबं पृ. १६६.
९. संवत् १५०८ मां प्रतिष्ठित थयेली मूर्ति उपर
श्रीविमलनाथजीवितस्वामिबिंबं पृ. १७२.
- १० संवत् १५१० मां प्रतिष्ठा करेली मूर्ति उपर
जीवितस्वामिश्रीशांतिनाथबिंबं पृ. १७३.

नैनधातुप्रतिभा लेखसंग्रह ला. २ न्ने.

(स्व. बुद्धिसागरसुरिण्ये संगृहित)

- ११ संवत् १५१६ मां प्रतिष्ठित करेली मूर्ति उपर
जीवितस्वामि श्रीअजितनाथप्रमुखपंचतीर्थीबिंबं पृ. ९६.
- १२ संवत् १५२० मां प्रतिष्ठित करेल मूर्ति उपर
श्रीजीवितस्वामिपंच० श्रीनमिनाथबि० पृ. १०२.

प्राचीन लेखसंग्रह ला. १ लेा.

(स्व. गुरुदेव विनयधर्मसुरिण्ये संशोधित.)

- १३ संवत् १४२६ मां प्रतिष्ठित करेल मूर्ति उपर
श्रीजीव(वि)तस्वामिश्रीमहावीरचैत्ये पृ. १५९.

प्राचीन नैनलेखसंग्रह लाग णीणे.

(श्री निनविनयण्ये संपादित)

ઉપર્યુક્ત મૂર્તિઓના લેખોની સાલો જોતાં, એ મૂર્તિઓનું નિર્માણ જે તે પ્રભુની વિદ્યમાનતામાં સ્વપ્ને પણ સંભવિત નથી એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. આથી મુંડસ્થલ તીર્થનું મંદિર જીવિતસ્વામીનું મંદિર હોવાનું કહીને, જેઓ વીર પ્રભુ આબુ પ્રદેશમાં પધાર્યા હતા એમ કહે છે તેમનું કથન સર્વથા અસમંજસ છે.*

શ્રીવીરપ્રભુને કીલોપસર્ગ અને ચંડકોશીયા નાગનેા ઉપસર્ગ અનુક્રમે નાંદીયા અને બ્રાહ્મણવારામાં કે તેની પાસે થયો હતો એ મંતવ્ય સત્ય નથી. પ્રભુને કીલોપસર્ગ છમ્માણિ પાસે અને ચંડકોશીયા નાગનેા ઉપસર્ગ કનકખલ આશ્રમની સમીપમાં થયો હતો. છમ્માણિ પૂર્વ હિન્દમાં હતું. એ આબુનું સાની નથી. કનકખલ આશ્રમ એ કંઈ આબુ ઉપરનું કનખલ નામક તીર્થ નથી. એ આશ્રમ પૂર્વ હિન્દનેા એક સુપ્રસિદ્ધ આશ્રમ હતો. ભગવાન પ્રથમ ચાતુર્માસ બાદ, શ્વેતામ્બી જતા હતા ત્યારે તેમના વિહારમાં એ આશ્રમ આવ્યો હતો. કેટલાક આ આશ્રમની નાંદીયા ગામ સાથે સરખામણી કરે છે એતો વિચિત્રતાની પરાકાષ્ટારૂપ છે. કનકખલ આશ્રમ આબુ ઉપર હોવાનું કેટલાકનું મંતવ્ય કેમ માની શકાય ?

કનકખલ આશ્રમ શ્વેતામ્બી જતાં આવે છે. પ્રભુ એ આશ્રમથી શ્વેતામ્બી અને ત્યાંથી સાવત્થી ગયા હતા. કનકખલ

* નાણા, દીયાણા અને નાંદીયા આ ત્રણ ગામોમાં જીવિતસ્વામીનાં મંદિરો છે એવી માન્યતા કેવી છે એ આ ઉપરથી સમજી શકાય.

આશ્રમ શ્વેતામ્બીની પાસે હતો એમ નિમ્ન પ્રમાણથી બહુ શકાય છે:—

तस्स य अदूरे सेयविया नाम नगरी,

आवश्यकचूर्णि, पूर्वभाग पृ. २७८

શ્વેતામ્બી કોશલ દેશમાં સાવત્થી પાસે હતી, એમ ચીની યાત્રિક હ્યુએનશાંગે સાવત્થીનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે. શ્વેતામ્બી સાવત્થીની પાસે હતી, એમ આવશ્યક ચૂર્ણિ, રાયપસેણી સૂત્ર આદિ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ બહુાય છે.+ શ્વેતામ્બી અસ્થિ-

+ સેતવ્ય-ટૂવીઈ

-ફાહિયાન (કાશી-નાગરી પ્રચારિણી સભા સે પ્રકાશિત) પૃ. ૪૬.

સેતવ્ય-શ્રાવસ્તી સેં ૧ મીલ પર ' ટંડવા ' નામક ગાંવ । ફાહિયાન , પૃ. ૪૬ નોટ.

Setavya-To-wai of FaHian. It has been identified by Prof. Rhys Davids with Satiabia (Indian Buddhism, P. 72;) Spence Hardy's Manual of Buddhism, Pp. 88, 347.) Mr. Vost identifies it with Basedila, 17 miles from Sahet-Mahet (J. R. A. S. 1903, P. 513.)

De's Geographical Dictionary of Ancient and Mediaval India, 2nd edition (1927). P. 184.

સેતવ્ય—ફાહિયાનનું ટૂવીઈ. પ્રો. હોઝ ડેવિડ્ઝે સેતવ્ય અને સતીયામ્બીયાને એક માનેલ છે. મી. વોસ્ટ તેને સહેત-મહેત (સાવત્થી) થી ૧૭ માઇલ દૂર આવેલ બસેદીલા સાથે સરખાવે છે.)

ગામ અને રાજગૃહીની વચ્ચે પણ હતી. તે આલબિકા અને સાવત્થી વચ્ચે પણ હતી. જૌદ્દો પણ શ્વેતામ્બી સાવત્થી અને કપિલવસ્તુની વચ્ચે આવેલ હતી એમ માને છે (જુઓ, બુદ્ધચર્યા પૃ. ૬૧૧). શ્વેતામ્બી પાસે આવેલ કનકખલ આશ્રમ આખુનું કનખલ તીર્થ કેવી રીતે સંભવી શકે એ કલ્પનાતીત થઈ પડે છે.

અત્રે એક બીજી ખાસ વાત વિચારવા જેવી છે. જે અસ્થિક ગામને વઢવાણ, છમ્માણિને સાની, નંદીપુરને નાંદીયાં, લાઠને ગુજરાતનો લાટ, કનકખલ આશ્રમને કનખલ તીર્થ વિગેરે માની લઈએ તો, પ્રભુનું પાંચમું ચાતુર્માસ ભદ્રીયામાં થયું તે પહેલાં, પ્રભુ ગુજરાત-કાઠીઆવાડ અને મારવાડમાં ત્રણ વાર પધાર્યા હતા અને ખારમાં ચાતુર્માસ બાદ, તેમને કીલોપસર્ગ પણ મારવાડમાં થયો હતો એમ માનવું પડે. આવી માન્યતાઓ કેટલી બધી અસંગત થઈ પડે એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

અંપાપુરીમાં ખારમું ચાતુર્માસ કર્યા બાદ, પ્રભુ જંભીય-ગામ અને મેંઢીયગામ ગયા પછી, તેમને છમ્માણિમાં કીલોપસર્ગ થયો હતો. તે પછી, પ્રભુ મધ્યમ અપાપાનગરી પધાર્યા હતા જ્યાં તેમના કાનમાંના ખીલા વૈદ્યે કાઢી નાખ્યા હતા. ત્યારબાદ પ્રભુ ઋણુવાલુકા નદીએ પધાર્યા હતા. તે પછી પ્રભુ જંભીયગામ ગયા હતા જ્યાં સીમામાં આવેલી ઉજ્જુ (અજયા) નદી ઉપર, તેમને વૈશાક શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે, કેવળજ્ઞાન થયું હતું. પ્રભુ ત્યાંથી ખાર ચોળન ચાલીને, પાછા અપાપાપુરી પધાર્યા હતા. પ્રભુને

કીલોપસર્ગ આખુ ઉપર સાનીમાં થયો હતો એમ માનવું એ કેટલું બધું યુક્તિરહિત છે એ આ ઉપરથી સમજી શકાશે. આ સર્વ સ્થળો વચ્ચેનું એકંદર અંતર કેટલું બધું થાય ? સાની પાસે અપાપાપુરી અને ઋણુવાલુકા નદી છે એમ કોઈ બતાવી શકશે ?

પ્રભુએ આખુ, મારવાડ આદિમાં વિહાર કર્યો હતો એમ જણાવવાને કંઈપણ સંબંધ વિનાની કલ્પનાઓ કરવાથી, પ્રભુનાં વિહારનાં ખરાં સ્થળોને બદલે, ખીજાં સ્થળો કલ્પનામાંથી ઉભાં થયાં છે એ કેટલું બધું વિચિત્ર છે ? આવી રીતે કલ્પના કરનારાઓએ કલ્પનાની સીમાનું પણ ઉલ્લંઘન કર્યું છે. કલ્પનાની પણ હદ હોવી જોઈએ એ પણ તેઓ સમજ્યા હોય એમ દેખીતી રીતે નથી લાગતું. ચંપાથી સાની સુધીનાં અંતરનો વિચાર કરતાં પણ, પ્રભુ આખુ ગયા હતા એ સંભવિત જણાતું નથી. પ્રભુ એક રાત્રીમાં ઉજ્જૈન નદીથી ૪૮ ગાઉ પાવા ગયા હતા એ ઉપરથી, તેઓ ગમે તેટલું અંતર ચાલે એમ ન માની શકાય. તેમનું પણ ઔદારિક શરીર હતું. વળી તેમને એટલું બધું ચાલવાનું કારણ પણ ન હતું.

પ્રભુને થયેલ ઉપર્યુક્ત ઉપસર્ગોનાં સ્થાનોમાં ફેરફાર થાય તો, દૂઈઝંત તાપસાશ્રમ, મોરાક, ઉત્તર ચાવાલ, દક્ષિણ ચાવાલ, આદિનાં સ્થાનોમાં પણ ફેરફાર કરવો પડે; પણ આ સ્થળોનાં સ્થાનો શાસ્ત્રાદિથી વિચાર કરતાં, પૂર્વદેશમાં જ હોવાનું જણાય છે. આથી આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, ભગવાનને આખુ પ્રદેશ અને વઢવાણમાં ઉપસર્ગ થયાની માન્યતા આધાર રહિત ઠરે છે.

મુઝસ્થળનાં મંદિર સંબંધી, ખીજી બે ત્રણ બાબતો પણ વિવારવાની રહે છે. મજકુર મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કેશી ગણધરે

કરી હતી એમ કહીને, કેટલાક તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ મુંડસ્થળનાં મંદિરની પ્રતિમા શ્રી વીર-પ્રભુની છદ્મસ્થાવસ્થામાં તેમની ૩૭ વર્ષની વયે નિર્મિત થઈ હતી એમ કહે છે અને એ સંબંધમાં, વિં સં ૧૪૨૬ ના એક લેખનો આધાર ટાંકે છે. કેશીગણુધરે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એમ લેખ ઉપરથી, સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. વળી લેખ તો મજકુર મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સંબંધી છે. શ્રી જિન-વિજયજીએ સંપાદિત પ્રાચીન જૈન લેખ-સંગ્રહ ભાગ બીજાનાં પૃ. ૧૫૮-૫૯ માં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયાનું જ લખ્યું છે. જે બીજો લેખ છે તે પ્રાચીન લિપિમાં નથી. એ પ્રાચીન લિપિના લેખ ઉપરથી, ઉતારેલો હોય એમ પણ જણાતું નથી. આથી પ્રતિમા શ્રી વીરપ્રભુની વિદ્યમાનતામાં બની હતી એમ પૂરવાર થઈ શકતું નથી. મંદિરની પ્રાચીનતા, લેખ પ્રાચીનતા-સૂચક લિપિમાં લખાયો હોય તો જ સિદ્ધ થઈ શકે. લેખ પ્રાચીન લિપિમાં ન હોય તો, મંદિરની પ્રાચીનતા સૂચવવા માટે, લેખ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે એમ માનીએ તો શું ખોટું ? પ્રાચીનતા સૂચક સખળ પ્રમાણ વિના, મંદિરની પ્રાચીનતા માની લેવી એ યથાર્થ નથી.

વીરપ્રભુ અર્જુદ્ભૂમિમાં વિચર્યા હતા એમ બીજા લેખથી નિષ્પન્ન થતું નથી. એ લેખથી, પ્રભુ અર્જુદાચલ પધાર્યા હતા એવી સ્ફેજ પણ પ્રતીતિ ઐતિહાસિક વિદ્વાનોને થાય તેમ નથી. લેખમાં કોઈપણ પ્રકારનું પ્રાચીનતાદર્શક સૂચન જ નથી. આથી આજના આગળ વધેલા જમાનામાં, ઇતિહાસવિદોને લેખથી બીલકુલ સંતોષ ન થાય એ દેખીતું છે; એટલે કોઈ લેખ ઉપરથી, ગમે તેવી કલ્પના કરે, લેખના સંબંધમાં ગમે તેવાં

થીગડાંઓ મારે એ માનવાને આજના વિક્ષાનો અને ઈતર લોકો તૈયાર ન થાય એ નિર્વિવાદ છે. આ પ્રમાણે, કોઈ લેખ ઉપરથી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા કરીએ તો, તે ઉલટું અહિ-તકર થઈ પડે. લોકો સ્વાર્થવશાત્ નવા લેખો બનાવીને, હાલ પણ મૂર્તિઓ વેચે છે એ સર્વત્ર જાણીતું છે. એ મૂર્તિઓને જેમ પ્રાચીન ન માની શકાય તેમ મુંડસ્થળની પ્રતિમાને પણ પ્રાચીન કેમ માની શકાય ?

જે તે લેખ વગર વિચાર્યે માની લેવો એ અયુક્ત છે. આ સંબંધમાં, આપણે એક વિશેષ દષ્ટાન્ત લઈએ. સ્વં ગુરુદેવ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીએ સંશોધિત ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ ભાગ બીજાનાં પૃષ્ઠ ૫૭ માં સં. ૧૫૬૭ નો એક શિલાલેખ પ્રગટ થયો છે. એ શિલાલેખમાં, એક મંદિર વલ્લભીપુરથી નાડલાઈ ઉપાડી લઈ જવામાં આવ્યું હતું એમ કહ્યું છે. આ લેખમાંની આ હકીકત તે એક લેખ હોવાને કારણે શું માની લેવી ?

મુંડસ્થળનાં મંદિર સંબંધી, સંવત્ તેરસોના અરસામાં થયેલ અગ્નિગચ્છીય શ્રી મહેન્દ્રસિંહસૂરિજીની ‘ અષ્ટોત્તરી તીર્થમાલા ’ નો કેટલાક હવાલો આપે છે અને પ્રભુ મુંડસ્થલ પધાર્યા હતા એમ માને છે; પણ સૂરિજીએ આ સંબંધમાં કોઈ સખળ પ્ર-માણ આપ્યું નથી. આથી તેમના અગાઉ ૧૮૦૦ વરસ ઉપર, તેઓ કહે છે તે પ્રમાણે, મુંડસ્થળમાં વીરપ્રભુનું આગમન થયું હતું એમ કેમ માની શકાય ? સૂરિજીનું મંતવ્ય કિંવદન્તિનો જ પ્રતાપ છે એમ કહીએ તો ચાલે.

સૂરિજીએ ‘ અષ્ટોત્તરી તીર્થમાળા ’ માં પુણ્યરાજ નામે મહાત્માએ મંદિર બંધાવ્યાનું કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૨૭૩). મંદિરના સંવત્ ૧૪૨૬ ની સાલના એક જૂદા સંસ્કૃત લેખમાં, મહાત્માને

બહલે ' રાબ્બ ' શબ્દ વપરાયો છે. એમાં, કેશી ગણધરે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એમ પણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. લેખને લગતી કેટલીક હકીકતો જ્ઞેતાં, તેમજ તેમાં ઉપર્યુક્ત તીર્થમાલાની અપેક્ષાએ, જનતાને આકર્ષક જે સુધારા વધારા થયા છે તે મંદિરની અર્વાચીનતાજ સૂચવે છે. લેખની નીચેના ભાગમાં, એક ખાણુ જે શબ્દો છે તેનો કંઈ અર્થજ નથી. કોણે શું બંધાવ્યું કે કરાવ્યું એ તે ઉપરથી, નીકળી શકતું નથી. કોઈ દંપતીએ મંદિર બંધાવ્યું છે એવી માન્યતા પણ, યોગ્ય પ્રમાણને અભાવે કલ્પના માત્ર છે. પ્રમાણભૂત પ્રમાણો વિના, મુંડસ્થળનું મંદિર જીવિતસ્વામીનું મંદિર છે એમ ઘણા કહે છે પણ તે કેટલું બધું આશ્ચર્યકારી છે એ સૌ કોઈ આથી સમજી શકશે.

લાઠ દેશને ગુજરાતનો એક ભાગ માનનારાઓ શ્રીવીરપ્રભુ ચોથાં અને પાંચમાં ચાતુર્માસ વચ્ચે શિરોહી (મરૂભૂમિ) આદિમાં આવ્યા હતા એમ કહે છે, લાઠને ગુજરાતનો એક ભાગ માને છે એ યુક્ત નથી. લાઠ દેશ બંગાળમાં આવેલો હતો. આથી એ ગુજરાતનો એક ભાગ હોવાની માન્યતાજ ખોટી છે. પ્રભુએ ચોથું ચોમાસું પૃથ્થયંપામાં કર્યું હતું. તેમનું પાંચમું ચાતુર્માસ ભદ્રીયામાં થયું હતું. જે વીરપ્રભુ લાઠ દેશ અને મરૂભૂમિમાં આવ્યા હોય તો, પ્રભુને, પૃથ્થયંપાથી સાવત્થી સુધીનું અંતર ન ગણીએ તો પણ, સાવત્થીથી શિરોહી અને શિરોહીથી ભદ્રીયા સુધી એમ આશરે અઢી હબ્બર માઇલનો વિહાર કરવો પડ્યાનું માનવું પડે. સાવત્થીથી શિરોહી અને શિરોહીથી ભદ્રીયા સુધીનાં સીધાં અંતરોજ અનુક્રમે ૬૦૦ માઇલ અને ૬૦૦ માઇલ થાય છે. પ્રભુએ જે અઢી

હબર માઈલ જેટલો વિહાર કર્યો હોય એમ કેમ માની શકાય ? રેકર્ડરૂપ વિહાર તો ક્વચિતજ થઈ શકે છે.

લાઠ દેશ સાડાપચ્ચીસ આર્યદેશોમાંનો એક દેશ હતો એમ જૈન શાસ્ત્રો સ્પષ્ટપણે માને છે. વીરપ્રભુની છદ્મસ્થાવસ્થામાં તે અનાર્ય તરીકે ગણાતો હતો. લાટ (લાડ) દેશ મુંબઈ ધલાકામાં ગુજરાતમાં છે. લાઠની રાજધાની કોટિવર્ષ હતું*.

* દૂસરી શાખા ' કોડીવરિસિયા ' કી ઉત્પત્તિ કોટિવર્ષ નગર સે થી । યહ નગર મી રાઠ દેશ (આજકલ કે મુર્શિદાબાદ જિલા-પશ્ચિમી બંગાલ) કી રાજધાની થી ।

વીર નિર્વાણ સંવત્ ઓર જૈન કાલ-ગણના (શ્રીકલ્યાણવિજયજી-કૃત) પૃ. ૭૫-૭૬ નોટ.

Kotivarsa Visaya, a sub-division of Pundravardhanabhukti (E. I. XV- 3.)

The Indian Historical Quarterly, Vol. IX, No. 3, P. 729.

(કોટિવર્ષ પુંડ્રવર્દ્ધન-ભુક્તિનો વિભાગ હતો.)

'The worde Pundravardhana' is used both for the city (Pundravardhanapur or Pundravardhananagar) as well as the province (Pundravardhana-bhukti.)

The Indian Historical Quarterly (September, 1933,) P. 728.

(પુંડ્રવર્દ્ધન) સ્મૃતિ પુંડ્રવર્દ્ધનપુર કે પુંડ્રવર્દ્ધનનગર તેમજ પુંડ્રવર્દ્ધનભુક્તિ પ્રાન્ત બન્ને માટે વપરાય છે.)

કોટિવર્ષને હાલમાં બાણગઢ કહે છે અને તે બંગાળમાં દીના-
જપુર જિલ્લામાં આવેલ છે. ગુજરાતના લાટ દેશની રાજધાની ઇલા-
પુર હતું. + ભરૂચ પણ એ દેશની રાજધાની કેટલોક સમય હતું.

લાટનાં પાટનગરો ઉપરાંત, લાટના સંબંધમાં નિમ્ન પ્રમાણ
ખાસ બાણવા જેવું છે:—

From the legend, we have seen that, Vijaya and his followers from Lala remained for some time, in Supparaka and Bharukaccha. Some of his followers must have remained there as settlers. It is possible that, it was they who gave the name of their old country (Ladha) to this region, which later on came to bear the name of Lata, perhaps a later corruption of Lala.

Indian Historical Quarterly,
(September, 1933.) P. 745.

કોટિવર્ષ લાટની રાજધાની હતું. એ ઉપરાંત, તે લાટના એક
ભાગ પુન્ડ્રવર્દન-સુકિતનો એક વિભાગ હતો એમ ઉપર્યુક્ત પ્રમા-
ણથી સિદ્ધ થાય છે.

+ The capital of Lata or the kingdom of La-
tesvara is said to be Elapur.

De's Geographical Dictionary of Ancient and
Mediaval India, 2nd edition (1927,) P. 114.

(લાટ દેશ કે લાટેશ્વરનાં રાજ્યનું પાટનગર ઇલાપુર હતું એમ કહે છે.)
લાટ દેશનું પાટનગર ભૃગુકુચ્છ-ભરૂચ કહેવાતું.

પ્રસ્થાન. (સં. ૧૯૯૨ માગસરનો અંક.) પૃ. ૧૬૦.

(વિજય અને તેના લાલ દેશના અનુયાયીઓ થોડા વખત સોપારકનગર અને ભરૂકચ (ભરૂચ)માં રહ્યા હતા એમ કથા ઉપરથી, આપણે જોયું છે. વિજયના કેટલાક અનુયાયીઓ ત્યાં કાયમનો વાસ કરીને રહ્યા હોવા જોઈએ. તેમણે આ પ્રદેશને પોતાના અસલ દેશ લાઠનું નામ આપ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. તેમણે આપેલું નામ કદાચ લાલના પાછળથી થયેલા અપભ્રંશરૂપે લાટ બન્યું હોય એમ પણ બનવાજોગ છે.)

લાઠ અને લાટ એ બંને દેશોની ભિન્નતા ઉપર્યુક્ત પ્રમાણથી જાણી શકાશે.

લાઠ (રાઠ) દેશ શ્રીવીરપ્રભુની છત્રસ્થાવસ્થામાં અનાર્થ દેશ તરીકે ગણાતો હતો. એનો સન્નિહ પૂરાવો આચારાંગ સૂત્ર- (પહેલો શ્રુત સ્કંધ, નવમું અધ્યયન, ત્રીજો ઉદ્દેશ) વિગેરે ઉપરથી મળી રહે છે. તેના વજ્રભૂમિ અને શુભ્રભૂમિ (સુમ્હ) એમ બે ભાગો હતા. વિદ્વાનો પણ એ બે ભાગો માને છે. લાઠ દેશના ઉત્તર લાઠ અને દક્ષિણ લાઠ એમ બે ભાગો હતા અને તે અજયા (ઉજ્જય) નદીથી જૂદા પડતા હતા એમ પણ ઘણા વિદ્વાનો માને છે.*

વીર પ્રભુ ચોથાં અને પાંચમાં ચાતુર્માસ વચ્ચે લાઠ દેશમાં

---

* Uttara Radha and Daksina Radha were divided from each other, by the river Ajaya.

Ancient Indian Tribes, Vol. II (1934), P. 9

(ઉત્તર રાઠ અને દક્ષિણ રાઠ અજયા નદીથી એક ખીજથી જૂદા પડતા હતા).

પધાર્યા ન હતા, લાટમાં પણ નહીં. પ્રભુની છદ્મસ્થાવસ્થાના ખાર ચાતુર્માસની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારણીય છે. પ્રભુએ અસ્થિક (વર્દ્ધમાન), નાલંદા, ચંપાપુરી, પૃષ્ઠચંપા, ભદ્રીયા, ભદ્રીયા, આલલિકા, રાજગૃહ, લાઠ, શ્રાવસ્તી, વિશાલાનગરી અને ચંપાપુરી એમ છદ્મસ્થાવસ્થામાં ૧૨ ચાતુર્માસ કર્યા હતાં. આમાં લાઠનું ચાતુર્માસ (જે કર્મ-નિર્જરાર્થે થયું હતું) એ જ અનાર્યદેશનું ચાતુર્માસ હતું. એ દેશમાં પ્રભુને, હાડકાંના ખપ્પરનો માર, તેમનાં શરીર ઉપર કૂતરા વિગેરે ફેંકાવા, માંસછેદન, ઉંચા કરીને નીચે અક્ષાળવા વિગેરે વિવિધ પ્રકારનાં અકલ્પનીય દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં, લોકોની ધર્મવિરોધી વૃત્તિનો તેમને ભયંકર અનુભવ થયો હતો. લાઠના લોકો એટલા બધા અનાર્ય અને નિર્ઘૃણુ હતા કે, ત્યાં મંદિરો, પ્રતિષ્ઠા આદિનો સંભવ જ ન હતો. વળી તેમને બીજા પ્રદેશો માફક દુઃખ કે ઉપસર્ગમાંથી રક્ષણ કરનારું પણ ત્યાં કોઈ ન હતું. વળી ભગવાન લાઠ દેશમાં ચોથાં અને પાંચમાં ચાતુર્માસ વચ્ચે ગયા હતા એમ માનીએ તો, અસ્થિક ગામ જ્યાં તેમનું પ્રથમ ચાતુર્માસ થયું હતું તે અનાર્યદેશમાં હતું, એમ માનવું જ પડે. આથી ભગવાને છદ્મસ્થાવસ્થાનાં ખાર ચાતુર્માસોમાં જે ચાતુર્માસ અનાર્યદેશોમાં કર્યાં હતાં એમ નિષ્પન્ન થાય; પણ એમ કોઈ માને છે ?

ભગવાન ચોથાં અને પાંચમાં ચાતુર્માસ વચ્ચે લાઠદેશમાં પધાર્યા હતા એમ માનીને, લેખકો વિગેરેએ કેવાં અસંગત વિધાનો કર્યાં છે તે આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

નાંદીયાની ભારતવર્ષના પાંચ મહાતીર્થોમાં ગણુના કરીને કે સંપ્રતિરાજ ગિરિરાજ શ્રી સિદ્ધાચળ, ગિરનાર, નાંદીયા વિગે-

રેની પ્રતિવર્ષ સંઘ સાથે ૪ વાર યાત્રા કરતા હતા એમ કહીને, કેટલાંક નાંદીયાને વિશેષ પડતું મહત્વ આપે છે અને નાંદીયામાં શ્રીવીરપ્રભુની વિદ્યમાનતાની મૂર્તિવાળું મંદિર હોવાનું મંતવ્ય સવિશેષપણે પુરસ્કૃત કરે છે. જૈનોનાં પાંચ મહાતીર્થો ક્યાં ક્યાં છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે; અને સંપ્રતિ રાજના સમયમાં, સંઘ સાથે ત્રણ ત્રણ મહીને સિદ્ધાચળ, ગિરનાર, નાંદીયા વિગેરેની યાત્રા કરવી એ તો અશક્યજ હતું. આથી નાંદીયા સંબંધી તેમનાં મંતવ્યો વાસ્તવિક નથી.

શ્રીવીરપ્રભુ ગુજરાત-કાઠીઆવાડ કે મારવાડમાં આવ્યા જ નથી. જેઓ પ્રભુ ગુજરાત-કાઠીઆવાડ કે મારવાડમાં પધાર્યા હતા એમ કહે છે તેમનું કથન ભ્રમમાત્ર છે. પ્રભુનો વિહાર પૂર્વ હિન્દના પ્રદેશોમાંજ થયો હતો. તેમને ઉપસર્ગો પણ એજ પ્રદેશોમાં થયા હતા. બાકી બધી સ્થાપનાઓ છે.

આ સંબંધી, હું શ્રી મહાવીર સ્વામીના વિહારવિષયક પુસ્તક અને ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહકૃત 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' (ભાગ પહેલો)ના સમાલોચના-ગ્રંથમાં વિશેષ લખવા ઇચ્છું છું.

શ્રીવીરપ્રભુના વિહાર આદિ સંબંધી, જનતા સત્ય હકીકતો અહણ કરે એ આશા અને સૂચના સાથે વિરમું છું.

ભેટ !

મંગાવી લ

જૈનધર્મનાં શાશ્વત વિશુદ્ધ સ્વરૂપ જાણી કરવી
હાય, તેની પ્રાચીનતા અને સર્વશ્રેષ્ઠતા તુલનાત્મક
દ્રષ્ટિએ જાણવી હાય તો—

જૈનધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ

આજેજ મંગાવી લ્યો. તદ્દન ભેટ મળે છે. પોસ્ટ
સ્ટાંપનો સવા આનો બીડી મંગાવી લેવી. અમારે
ત્યાંથી મળતાં પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર પણ જોઈતું હાય
તો, મોકલી આપીશું.

હરીસ રોડ,
ભાવનગર.

}

યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા